

HZ. ALİ MUSHAF LARI: NİSPET AÇISINDAN İNCELENMESİ*

THE MUSHAFS ATTRIBUTED TO HAZRAT ALİ: RESEARCH IN TERMS OF BELONGING

FATİH CANKURT**

Öz

“İlmin kapısı” Hz. Ali, pek çok açıdan İslâm tarihinde önemli yere sahip sahabelerden biridir. Hz. Peygamberin ehl-i beytinden, önde gelen kurrâ sahabelerden ve vahiy kâtiplerinden biri olan Hz. Ali'nin ismi pek çok tartışmanın içerisinde yer almıştır. Halifelikte önceliğin ona ait olması gerektiğinden -özellikle şii kaynaklarında yer verilen- peygamberliğin ona verilmesi gerektiğine varıncaya kadar mesnetsiz birçok iddiaya konu olmuştur. Bunun yanında kendisine nispet edilen mushaflar, Hz. Ali hakkındaki güncel kalabilmiş konulardan biridir. Hz. Ali'nin şahsına ait bir mushaf imla ettiği genel kabule uygun olan bir bilgidir. Bu kabule binaen bugün birçok İslam beldesinde Hz. Ali tarafından yazıldığı iddia edilen mushaf/mushaflar bulunmaktadır. Bunlardan bazıları eksiksiz, tam bir mushaf niteliğinde iken bazıları ise mushaf cüzü vasfında Kur'an'dan bazı parçaları içermektedir. Bu mushafların gerçekten Hz. Ali'ye ait olup olmadığı merak celbeden, bu sebeple vuzuha kavuşturulmaya muhtaç mevzulardandır. Hz. Ali'ye ait bir mushaf olduğu kabulüne istinaden bazı kaynaklarda mushaf hakkında tanımlayıcı bilgilere, mushafın niteliklerine yer verilmiştir. Hz. Ali mushafına dair serdedilen mezkûr bilgiler esas alınarak hazırlanan bu çalışmada, Hz. Ali'ye atfedilen San'a nüshası yanında, TMSK 2, TMSK 29 ve TİEM 458 numaralı mushaflar nispeti yönüyle incelenmektedir. Çalışmada öncelikle her biri erken dönemlere ait olması hasebiyle önem arz eden mushaflar hakkındaki teknik ve tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. İkinci kısımda, kaynaklarda Hz. Ali'nin yazdığı belirtilen mushaf hakkında ne gibi bilgiler verildiği tespit edilmiştir. Son kısımda ise zikredilen bu bilgiler dikkate alınarak dört mushaf tetkik edilmiş, mushafların mezkûr niteliklere uyum sağlayıp sağlamadığı saptanmaya çalışılmıştır. Bu vesileyle mushafların Hz. Ali'ye aidiyeti hususu netleştirilmeye, konu üzerindeki soru işaretleri giderilmeye çalışılmıştır. Detayları çalışmanın içeriğinde de belirtildiği üzere bu araştırma neticesinde, ismi geçen tarihi önemi haiz mushaflar ile Hz. Ali'nin imla ettiği bildirilen mushaf özellikleri arasında mutabakat olmadığı, bu mushafların Hz. Ali'ye nispet edilmesinin mümkün olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, Kıraat, Mushaf, Hz. Ali, Şia.

Abstract

"The gate of science" Hazrat Ali is one of the people who have an important place in the history of Islam in many ways. The name of Hazrat Ali, who was from the family of the Prophet and was one of the leading scholars and scribes of revelation, has been included in many discussions. In addition to the fact that he should have the priority in the office of the head of state (caliphate), he has even been the subject of false claims that prophecy is his right, especially given by Shia sources. One of the current issues about Hazrat Ali throughout history is the *mushafs* attributed to him. It is generally accepted that Ali wrote a *mushaf* that belonged to him. As a result of this acceptance, there are *mushafs* claimed to have been written by Hazrat Ali in many Islamic cities today. While some of these are complete *mushafs*, others contain some parts of the Qur'an as a piece of *mushaf*. Whether these *mushafs* belong to Hazrat Ali is one of the problems that are of interest to Muslims and therefore need to be investigated. In accordance with the assumption that it is a *mushaf* belonging to Hazrat Ali, introductory information about this *mushaf* is given in some sources. In this study, which is prepared on the basis of the information given about Hazrat Ali's *mushaf*, TMSK 2, TMSK 29 and TİEM 458 *mushafs*, along with the San'a copy attributed to Hazrat Ali, are examined in terms of attribution to him. In the study, first of all, technical and introductory information about the *mushafs*, which are important because each of them was written in early periods, is given. In the second part, it has been determined what kind of information is given about the *mushaf* written by Hazrat Ali in the sources and which features are included. In the last part, considering these features, four *mushafs* were examined and it was tried to determine whether the *mushafs* comply with the mentioned features. On this occasion, the issue of attributing the *mushafs* to Hazrat Ali has been tried to be clarified and the question marks on the subject have been resolved. As the details are stated in the content of the study, as a result of this research, it has been concluded that there is no harmony between these historically important *mushafs* and the features mentioned about the *mushaf* written by Hazrat Ali, and it is not possible for these *mushafs* to belong to Hazrat Ali.

Keywords: The Qur'an, Qur'an Recitation, *Mushaf*, Hazrat Ali, Shia.

* Geliş Tarihi/Received: 30.04.2022, Kabul Tarihi/Accepted: 19.07.2022, DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.104.012>.
** Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlimi Ana Bilim Dalı, Türkiye. E-mail: fatihcankurt@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9352-429X>.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'in hafızalarda olduğu gibi yazılı şekilde muhafazası, Hz. Peygamber döneminden itibaren üzerine önemle durulan konulardan birisi olmuştur. Bu sebeple Hz. Ebû Bekir döneminde eldeki malzeme derlenip mushaf haline getirilmiş, Hz. Osman döneminde çok daha kapsamlı bir çalışmayla, istinsah faaliyetiyle mushaflar yazılmış, Kur'ân ayetleri yazılı olarak muhafaza altına alınmıştır. Günümüzdeki mevcut matbu mushafların yazım şekillerine kaynaklık etmesi ve üzerinde sahabenin emeği bulunması hasebiyle Hz. Osman dönemindeki istinsah faaliyeti neticesinde vücut bulan mushafların Müslümanlar nezdinde önemli yeri vardır. Buna binaen birçok İslâm beldesinde Hz. Osman'a izafe edilen mushaflar muhafaza altında tutulmakta, bu mushaflara Müslümanlar tarafından hürmet gösterilmektedir. Farklı İslâm beldelerinde yer alan bu "Hz. Osman mushafları" yanında 4. Halife Hz. Ali'ye nispet edilen mushaflar da azımsanmayacak derecede çoktur. Mushaf istinsahı faaliyetine riyaset etmesi ve kendi yanında alıkoyduğu bir mushaf olduğuna dair rivayetler sebebiyle Hz. Osman'a ait mushaf/mushafların mevcudiyeti muhtemeldir. Ancak Hz. Ali'ye mushaf nispet edilmesi bu noktada çok anlaşılabilir görünmemektedir. Onun önde gelen sahâbe, vahiy kâtipleri arasında bulunması gibi hususiyetleri ve şahsî mushaf maliki sahabeler arasında yer aldığıyla alakalı rivayetler, bu düşünceye sevk edebilir. Fakat şahsına ait mushaf sahibi olduğu bilinen, hatta oryantalistler tarafından eksik/fazla sure barındırdığı iddialarına konu edilen Übeyy b. Ka'b veya İbn Mes'ûd gibi sahabelere ait mushafların, herhangi bir beldedeki varlığına dair kayıt bulunmamaktadır. Buna karşın Hz. Ali'nin imla ettiği belirtilen, erken dönemlere ait birçok mushafın varlığı, mevzunun tetkik edilmeye muhtaç olduğuna delalet etmektedir.

Ülkemizde ikisi Topkapı Sarayı Müzesi biri Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde olmak üzere Hz. Ali'ye nispet edilen üç adet mushaf bulunmaktadır. Bunlardan birisi mushaf cüzü niteliğinde iken diğerleri tam mushaftır. Aşağıda bilgilerine yer vereceğimiz bu mushaflar, sayfalarında veya ciltlerinde Hz. Ali tarafından yazıldığına dair ibare bulunması sebebiyle Hz. Ali mushafları olarak kataloglarda, sergilerde yer almış eserlerdir. Erken dönemde imla edilmiş olmaları ise üzerinde şüphe bulunmayan ortak özellikleridir.

Bu çalışmada, ülkemizde bulunup Hz. Ali'ye nispet edilen Topkapı Sarayı Müzesi Emanetler Hazinesi 2, Topkapı Sarayı Müzesi Emanetler Hazinesi 29 ve Türk ve İslam Eserleri Müzesi 458 numaralı mushaflar yanında Yemen'in başkenti San'a'da bulunan mushaf incelemeye tabi tutulacaktır. 3 kısmın ilkinde mezkûr mushaflar tanıtılmaya gayret edilecektir. Bu tanıtımda müze yönetimlerince tarafımıza iletilen envanter bilgileri ve ilgili kataloglarda yer alan malumat esas alınacaktır. İkinci kısımda Sünnî ve Şîî kaynaklarda Hz. Ali mushafına dair yer alan açıklamalar, nitelikler zikredilecektir. Son kısımda ise "mushaf" hakkında ulaşılan bilgiler Hz. Ali'ye nispeti ile meşhur 4 mushaf ile mukayese edilecektir. Bu vesileyle mushafların Hz. Ali'ye ait olup olmadığı hususu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

1. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushafların Tanıtımı

1.1. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif: Türk ve İslam Eserleri Müzesi 458 Envanter Numaralı Mushaf

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi "mukaddes emanetler" kısmında sergilenen mushaf, 458 numara ile kayıtlıdır. Müze'ye 12 Nisan 1914'te Ayasofya Kütüphanesinden getirilmiştir (Şahin v.d. 2010, 171). Mushaf, 20,8 cm eninde, 29,5

cm boyunda, 10 cm kalınlığındadır. Yatay olarak tasarlanmıştır. Salbekli¹ ve oval şemseli², miklepli³ kahverengi deri cildi, Memlük dönemine (14. yüzyıl) ait olduğuna işaret etmektedir. (Şahin v.d. 2010, 171) Cildin sertab⁴ kısmında “لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ” (el-Vâkıa 56/79) ve “تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ” (el-Vâkıa 56/80) ayetleri ters bir şekilde yazılmıştır.

Cilt kısmı da dâhil olmak üzere mushafa ait 388 görüntü bulunmaktadır. Bunun 382’si ayet metinlerinin yer aldığı sayfalardır. Her görüntüde yaklaşık 2 sayfa bulunduğu hesabıyla mushafın, toplam 764 sayfadan oluştuğu ifade edilebilir.

Şekil 1: TİEM 458 nr. mushaftan bir sayfa: el-Bakara 2/32-38. ayetler arası, TİEM 458/35a.

Müze envanter defterinde sayfaların ceylan derisinden mamul parşömen⁵ olduğu belirtilmiştir. Her sayfada 16 satır bulunmaktadır. Klasik küfî hatla imla edilmiştir. Sayfa kenarları siyah renkli paralel çizgiler ile çerçevelemiş, bu çizgilerin araları altın renginde mürekkep ile doldurulmuştur. Bu çerçeveyi de mavi cetvel çevrelemektedir (TİEM 458/35a; el-Bakara 2/32-38).

Bütün bu bilgileri toparlayıcı mahiyette Müze’de bulunan envanter defterinde mushaf ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Sığırdili tarzında ve 30*21 tul ve arzında 10 santim kalınlığında olup 764 sahifedir. Ve her sahife ceylan derisi üstüne siyah mürekkep ve kufi hatla (16) satır olarak yazılmıştır. Mavi hatla mücedveldir. Sonunda (كتبه علي بن ابي طالب) ibaresi yazılıdır. Birinci sahifede levha arkası (veya arkasız) olup Arap tarzındadır. (في كتاب مكنون) yazılıdır. Altında birinci Sultan Mahmud’un vakıf mührü ve Beyazid-i Sani’nin de bir mührü vardır. Kabı kahverengi meşinden olup kendinden kabartma ve yaldızla Arap tarzında tezyinatlıdır.

¹ Salbek: Ciltlerde, şemsenin ucunda yer alan uzantı süse verilen isimdir. bk. Arıtan, 1993, 554.

² Şemse: Çeşitli görsel sanatlarda kullanılan ışıklı veya ışısız güneş biçiminde süsleme motifidir. bk. Bozkurt, 2010, 38/518.

³ Miklebe: Ciltlerde sol kenarında yer alan kapaktır. bk. Arıtan, 1993, 554.

⁴ Sertab: Ciltlerde miklebe ile alt kapak arasındaki kısımdır. bk. Arıtan, 1993, 554.

⁵ Parşömen: Üzerine yazı yazmak, harita yapmak ve buna benzer işlerde kullanmak üzere hazırlanmış deridir. bk. Önder, 1988, 200.

İçi kırmızı meşinden olup siyah ve yıldızla şemselidir. Sertabında (لَا يَمْسُهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ) ve (تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ) ayeti de tersine yazılmıştır. Ayasofya Kütüphanesinden 31 Mart 1330'da getirilmiştir.”

Mushafın Hz. Ali tarafından imla edildiğine dair ibarenin yer aldığı kısım:

Şekil 2: Kethibe Kethibe علي بن ابي طالب: TIEM 458/384a.

1.2. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif: Topkapı Sarayı Müzesi E. H. 2 Envanter Numaralı Mushaf

Hz. Ali'ye nispet edilen mushaflardan biri de Topkapı Sarayı emanetler hazinesi 2 numaralı envanter numarasına kayıtlıdır. Bu mushafla ilgili ulaşılabildiğimiz bilgiler şu şekildedir:

195 mm boy ve 272 mm eninde 414 yaprak olup parşömen malzeme üzerine imla edilmiştir. Sayfalarda hareketleri kırmızı noktalarla ve harf noktaları yeşil renkte konmuş ve küfi hat ile yazılmış 16 satır mevcuttur. Bu mushaf da Hz. Ali b. Ebi Talib'e izafe ediliyor ise de Hicri 2./3. asra ait olması kuvvetle muhtemeldir. Eksik olan 412. varak sonrasının Abd Allah b. Muhammed el-Hazreci tarafından tamamlandığı bildirilmektedir. 1b, 2a, 3a nolu varaklarda Arap üslubunda hendesi tezyinat⁶ ile dört müzehhep levha vardır. 3b ve 4a'da el-Fâtiha ve el-Bakara surelerinin baş tarafı altın ile yazılmış ve kenarlarda Arap üslubunda tezhip mevcuttur. Tahrif olan bazı sayfa kenarları kâğıt kullanılarak tamir edilmiştir. Cildi miklepli ve şemseli, koyu kahverengi Osmanlı eseridir (Karatay, 1962, 9).

Müze yönetimince tarafımıza iletilen mushaf envanter bilgileri de şöyledir:

“Kelam-ı Kadim. Kabı zeytunî renk meşin olup yeşil atlasla kaplanmıştır. Levhaları Arap işi süslüdür. Diğer iki levhasında “el-Fâtiha” suresi ile “el-Bakara” suresinin başlangıcı yıldızla yazılmıştır. Sure başları yıldızlıdır. 411b ve 412a varaklarında “İmam Ali” yazısı olduğuna dair ibareler vardır. 412a sayfasından itibaren beş sayfa 307 tarihinde Abdullah bin Mehmet adlı kâtip tarafından yazılmıştır. Mahfazalıdır.”

Şekil 3: TMSK 2 nr. mushaftan bir sayfa; 3b: el-Fatiha 1/1-5. ayetler.

⁶ Tezhip ve süsleme sanatının ana motiflerinden biridir. bk. Doğanay, 2012, 41/81.

Mushafın miklebinde “كلام قديم بخط كوفي بخط علي رضي الله تعالى سطر ٦١” yazmaktadır: “Kûfî hatlı Ali'nin (r.a) hattı ile kelimayı kadim. 16 satır.”:

Şekil 4: TMSK 2 nr. mushaf miklebi: ٦١ سطر رضي الله تعالى سطر ٦١

1.3. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif: Topkapı Sarayı Müzesi E. H. 29 Envanter Numaralı Mushaf

Topkapı sarayı Müzesi'nde 29 envanter numarasına kayıtlı mushafın da Hz. Ali tarafından yazıldığı kabul edilmekte, kataloglarda bu şekilde yer almaktadır. Müze idaresine mushafa dair ilettiğimiz talebe binaen verilen malumat şu şekildedir:

“Kelimayı Kadim Cüzü. Kabı ince meşin üzerine beyaz atlas kaplanmıştır. Levhaları Arap işi yıldız süslüdür. 146'ncı yaprağın sonunda, diğer yazılara pek benzemeyen bir yazı ile “كتبه علي ابن ابي طالب” (Ketebehu Ali bin Ebî Talib) yazılmıştır. 41 ve 88'inci yaprağın bir miktar yeri kesilmiştir. Hemen bütün sayfaların birer taraflarındaki yazılar silik bir haldedir. Bazı yazıların üzeri mürekkeple sonradan geçilmiştir, sayfa dipleri de tamirdir. 147 varak, 7/8 satır olup 1 ve 2. cüzleri ihtiva etmektedir. Yüksekliği 12 cm genişliği ise 18 cm'dir.”⁷

Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan yazma eserler üzerine 1962 yılında hazırlanan katalogta, TMSK E.H. 29 nr. mushafla ilgili verilen bilgiler de şöyledir:

“Parşömen, 123mm boy, 183mm eninde cönk biçiminde 147 yaprak. Sahifede Hicri 2/3. asır küfisiyle 140mm uzunluk 7 satır bulunmaktadır. Sonunda yıldızla yapılmış geçmeli iki levha vardır. Kahverengi deri cilde sahiptir. Kur'an'ın başından el-Bakara suresinin 2/266. ayetinin sonuna kadar olup “لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ” kelimesiyle bitmektedir.” (Karatay, 1962, 14).

Şekil 5: TMSK 29 nr. mushaftan bir sayfa: 4b; el-Bakara 2/1-3. ayetler.

⁷ Müze envanter bilgileri

Mushafın son sayfasında bulunan el-Bakara suresi 2/266. ayet sonrasında ilave edilmiş yazıda “كتبه علي بن ابي طالب” ifadesi mevcuttur ki bu, mushafın Hz. Ali tarafından yazıldığına işaret etmektedir:

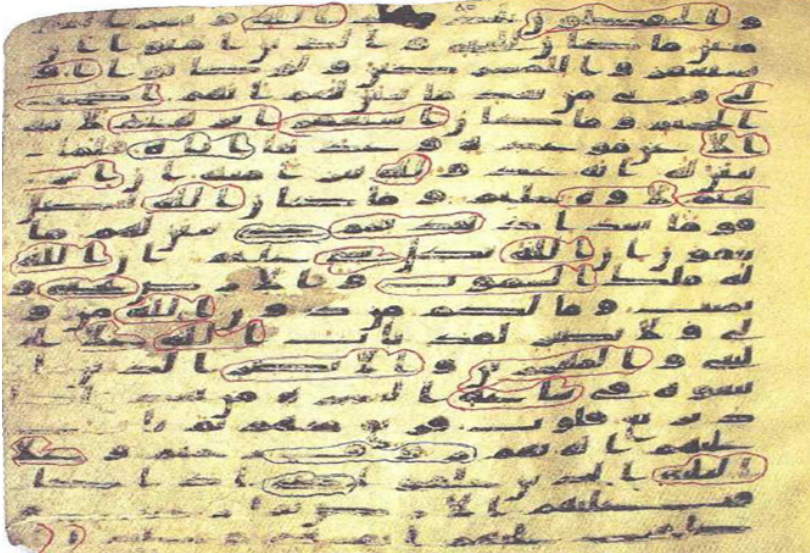

Şekil 6: TMSK 29/46a.

1.4. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif: San'a Mushafı

Yemen'in başkenti San'a'daki el-Camiu'l-Kebir'de bulunan mushaf, 34*36 ebatlarında olup ve 20'li satır sistemine sahiptir. İki ciltten müteşekkil mushafın Hz. Ali tarafından yazıldığı kabul edilmekte, bu yönü ile itibar görmektedir.

Tayyar Altıkulaç tarafından tıpkıbasımı yapılan⁸ mushafta, eksik/kayıp kısımlar olduğu bilinmektedir. Mushaf el-Bakara suresi 2/143. ayetiyle başlamakta olup öncesi mevcut değildir. el-Bakara 2/173-189 ayetler arası yoktur. en-Nisâ suresinin 4/175. ayeti ile el-Mâide suresinin 5/5. ayet arasındaki kısım eksiktir. Eksik olan kısımlardan birisi de et-Tevbe suresi 9/3-12. ayetler arasıdır. en-Nûr 24/31-40. ayetler arası, Sâd suresi 38/28. ayet sonrası, ez-Zümer suresi 39/1-3 ayetler ve 17-35. ayetler arası kayıp olup el-Haşr suresi 59/18. ayetten itibaren mevcut değildir. Buna göre mushafın takriben %14'ü eksiktir. Bununla beraber eksik olan varakları telafi amacıyla farklı kâtipler tarafından yazıldığı anlaşılan varaklar mevcuttur. Mushafın hicri ilk asrın ikinci yarısında imla edildiği düşünülmektedir (Altıkulaç, 2015, 283).

Şekil 7: Hz. Ali'ye nispet edilen San'a mushafından bir sayfa: et-Tevbe 9/112-115: 95a nolu varak.

2. Hz. Ali'nin Yazdığı Belirtilen Mushafın Nitelikleri

Birçok sahabe gibi Hz. Ali'nin de şahsına ait bir mushaf imla etmiş olması, genel kabule muvafık bir kanaattir. Mevcudiyeti kabul edilen bu mushafın akıbetinin

⁸ bk. Altıkulaç, Tayyar, *Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (San'a nüshası)*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011.

ne olduğu, bu makale ve benzeri çalışmaların hazırlanmasına sebep teşkil etmiş, kaynaklarda Hz. Ali'nin yazdığı kabul edilen mushafla alakalı zikredilen özelliklere yer verilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Ali mushafla alakalı yedi adet nitelik zikredilmiştir. Bu özellikler; mushafın nüzul tertibine göre imla edildiği, mushafta ayet tefsirlerinin yer aldığı, nasih-mensuh ayetlerin yazımında öncelik-sonralık gözetildiği, muhkem-müteşabih ayetleri ihtiva ettiği, Hz. Peygamberin kıraatine uygun şekilde yazıldığı, ümmetin çirkinliklerinden bahsedildiği ve 70 zira büyüklüğünde olduğu şeklindedir. Bu kısımda, kaynaklarda yer verilen mezkûr nitelikler, başlıklar halinde değerlendirilmeye gayret edilecektir.

2.1. Mushaf Nüzul Tertibi Esas Alınarak İmla Edilmiştir

Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm ayetleri yaklaşık 23 yıllık süre zarfında, peyderpey indirilmiştir. Bu bağlamda surelerin nüzul sırasına göre düzenlenmesini esas alan sisteme nüzul tertibi adı verilmiştir. İlk olarak Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' sonrasında Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde sureler, bugünkü mushafların da sahip olduğu düzene göre tertip edilmiş, surelerin nüzul sırası dikkate alınmamıştır (Ebû Şâme, 1986, 113). Ancak vahiy kâtiplerinden Hz. Ali'nin yazdığı mushafta nüzul tertibinin esas alındığı (Suyûtî, 130-137; el-Bağdâdî, 79; Seyyid Cafer 157-158; Şen, 221), mushafın el-Alak suresi ile başladığı (İbn Kesîr, 4/25) bilgisi verilmektedir. Hz. Ali'ye nispet edilen mushafla ilgili özellikler arasında, nüzul sırasına göre tertip edildiğine dair bilginin geçtiği kaynaklar itibarıyla daha muteber, kabul edilmeye daha uygun olduğu ifade edilebilir. Hz. Ali'nin vahiy kâtipleri arasında yer alması sebebiyle surelerin nüzul sıralamasına hâkim olması, bu tertibe uygun mushaf imla etmesi ihtimalini kuvvetli kılmaktadır.

2.2. Mushafta Ayetlerin Tefsirleri Yer Almaktadır

Sahabe mushaflarında, nazil olan ayetlere dair açıklama mahiyetinde bilgilerin sayfa kenarlarında yer verildiği kaynaklarda zikredilmektedir. Örneğin, yemin kefareti olarak tutulacak 3 gün orucun ayrı ayrı günlerde mi yoksa art arda mı tutulması gerektiğine dair bilgiye, Übeyy b. Ka'b'ın şahsi mushafında, el-Mâide suresi 5/89. ayetin kenarına aldığı notlar vesilesiyle erişilmiş, Hanefilerce orucun art arda tutulması gerektiği kanaatine varılmıştır.⁹ Diğer sahabiler gibi Hz. Ali'nin şahsi mushafında da ayetlere dair tefsir edici mahiyette bilgilere yer verildiği ifade edilmiştir (Zencâni, 26; Seyyid Cafer, 157-158; Şen, 222).

2.3. Mushafta Önce Nesh Edilen Ayetler, Sonra Nesh Edenler; Önce Mekkî, Sonra Medenî Ayetler Yazılmıştır

Nasih-mensuh konusu Kur'ânî ilimler arasında yer almakta olup, inzal edilen bir hükmün, ayetin daha sonra kaldırılmasını incelemektedir (Zerkânî, 2/176). Neshin varlığı, hangi ayetlerin neshe konu olduğu gibi hususlarda muhtelif görüşler bulunmaktadır. Hz. Ali'nin imla ettiği mushafta, ayetlerin önce nasih sonra mensuh şeklinde sıralandığı bilgisine kaynaklarda yer verilmiştir (el-Bağdâdî, 79; el-Hûi, 242-244; Seyyid Cafer, 157-158). Hatta onun bu ilme çok ehemmiyet verdiği; vaaz eden birinin nasih-mensuhu bilmediğini öğrenince "helak oldun, başkalarını da helak ettin" dediği aktarılmıştır (Zerkeşî, 1972, 2/29).

⁹ bk. İbn Kesîr, 2/89-91

2.4. Mushaf Hem Muhkem Hem Müteşabih Ayetleri İhtiva Etmektedir

Muhkem-müteşabih, Kur'ânî ilimler arasında yer alan konulardandır. Manasını anlayabilmek için izaha muhtaç olmayan ayetlere muhkem, birden fazla ihtimali barındırması bakımından anlaşılmasında zorluk bulunan ayetlere müteşabih denilmiştir (Yavuz, 2006, 32/204). Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinden bazılarının muhkem bazılarının müteşabih olduğu ayet-i kerîmede (el-Âl-i İmrân 3/7) ifade edilmektedir. Hz. Ali'nin mushafına dair verilen bilgiler arasında da hem muhkem hem müteşabih ayetlerin mushafta yer aldığı zikredilmektedir (el-Hûî, 2017, 243; Seyyid Cafer, 157-158). Bugün mevcut erken dönem birçok mushafta olduğu gibi matbu mushaflarda da muhkem ve müteşabih tüm ayetler yer almakta iken bu hususun ayrı bir özellik olarak zikredilmesi anlaşılabilir değildir. Bu maddenin, “mushafın sayfalarına, hangi ayetlerin muhkem hangilerinin müteşabih olduğuna dair kayıt konulması” şeklinde anlaşılması makul görünmektedir.

2.5. Mushaf Hz. Peygamberin Harf Harf Okuduğu Şekilde İmla Edilmiştir

Rivayetlerde Hz. Peygamberin Kur'ân tilavetinde ağır ağır, harf harf okumayı tercih ettiği bildirilmiştir (Tirmizî, *Sevâbu'l-Kur'ân*, 23; Ebu Dâvud, *Salât* 335; Nesâî, *Salât* 83). Hz. Ali mushafıyla alakalı özellikler arasında Hz. Peygamberin okuduğu şekilde imla edildiği bilgisine yer verilmektedir (el-Hûî, 243; Seyyid Cafer, 154; el-Kummî, 1984, 162). Ancak önceki maddede olduğu gibi burada da kastın ne olduğu izhar edilmemiş, açıklanmamıştır. Hz. Peygamberin her ayet sonunda durmayı tercih ettiği (Tirmizî, *Fezailü'l-Kur'an*, 23; *Ebü Dâvud, Vîtir*, 20) ve sahabe döneminde yazılan mushaflarda ayet sonlarını belirtmek için üç nokta konulduğu (Yılmaz, 1996, 88) bilinmektedir. Bu bilgiler dikkate alınarak “mushafın Hz. Peygamberin okuduğu şekilde imla edildiği” maddesinin, “Hz. Ali'nin mushafını imlâ ederken ayet sonlarına işaretler koyduğu” şeklinde anlaşılması uygun görülmektedir.

2.6. Mushafta Ümmetin İçindeki Çirkinlik ve Rezilliklerden Bahsedilmektedir

Kur'ân-ı Kerîm ayetleri arasında inanamayanların bu dünyada olduğu gibi ahirette rezil, azaba duçar olacakları dile getirilmektedir (el-Bakara, 2/114). Bunun yanında ifk hadisesinde Hz. Aişe'ye sahip çıkılmaması (en-Nûr, 24/11-16), konuşurken Hz. Peygambere karşı ses yükseltmemesi (el-Hucurât, 49/2) gibi hususlarda müminlere uyarılar, tavsiyeler mevcuttur. Ancak Müslüman olmuş kimselerin çirkinlik ve rezilliklerinden bahseden bir ayetin bulunmadığını bilmekteyiz. Ayetler hakkındaki bilgimiz bu şekilde iken Hz. Ali'nin yazmış olduğu mushafta ümmetin çirkinlik ve rezilliklerden bahsedildiği bildirilmiştir (Seyyid Cafer, 157). Geçtiği kaynaktan net olarak açıklanmadığı için kastın ne olduğu bilinmemektedir. Fakat verilen bu bilgi; “ümmete uyarı niteliğindeki ayetlerin mushafta yer aldığı” veya “ümmete uyarı niteliği taşıyan bu ayetlere dair sayfa kenarında bilgi notu bulunduğu” şeklinde anlaşılabilir.

2.7. Mushaf 70 Zira' Büyüklüğündedir

Kaynaklarda Hz. Ali'nin yazdığı belirtilen mushafa ait şekli özellikler de zikredilmiştir. Mushafın 70 zira büyüklüğünde olduğuna dair bilgiyi içeren rivayet şu şekildedir:

"İmam Câfer-i Sâdık'ın huzuruna vardım. "Fedanız olayım, size bir sorum var" dedim. İmam, "Ne istersen sorabilirsin" dedi. Ben, "İnsanlar Resûlullah'ın Ali'ye her birinden bin kapı açılan bin ilim öğrettiğini söylüyorlar" dedim. İmam, "Ey Ebu Muhammed! Camia bizim yanımızdadır. Diğerleri Camia'nın ne olduğunu ne bilirler!" buyurdu. Ben, "Camia nedir?" diye sordum. İmam, "Resûlullah'ın mübarek dudaklarından çıkan imlasıyla Ali'nin kendi eliyle yazdığı Resûlullah'ın zira'sıyla yetmiş zira"¹⁰uzunluğunda bir sahifedir. Onda bütün helal ve haramlar ve halkın ihtiyaç duyduğu her şey, hatta tırmalamanın diyeti bile kaydedilmiştir" buyurdu.¹¹

3. Mushafların Nispet Açısından İncelenmesi

Hz. Ali'nin yazdığı bildirilen mushaf hakkındaki niteliklere önceki kısımda yer verilmişti. Bu kısımda ise, zikredilen bilgiler ile metinlerine erişim sağlayabildiğimiz San'a mushafı, Topkapı Sarayı Müzesi 2 ve 29 envanter numaralı mushaflar ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi 458 envanter numaralı mushaf mukayese edilecek, uyum sağlayıp sağlamadığı saptanmaya çalışılacaktır.

3.1. Mushaf Nüzul Tertibi Esas Alınarak İmla Edilmiştir

Bazı sahabe mushaflarının nüzul tertibine sahip olduğu bilinmekle birlikte bugün de birtakım mushaflarda bu tertibin uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Hz. Ali'ye nispet edilen mushaflarda da aynı özelliğin bulunduğu dair mevcut bilgi dikkate alınarak dört mushaf üzerine yapılan tetkik neticesinde: Türk ve İslam Eserleri Müzesi 458 nr. mushafın bugün elimizde matbu olarak bulunan mushafların tertibinden en ufak bir farklılık arz etmediği, nüzul tertibine uymadığı görülmüştür.

Topkapı Sarayı Müzesi envanterinde yer alan 2 nr. mushaf üzerindeki inceleme de sure düzeni bakımından nüzul tertibine uygun olmadığı neticesine ulaştırmıştır.

Sadece el-Fâtiha ve el-Bakara surelerini ihtiva etmesi itibariyle kâmil bir mushaf olmaktan ziyade mushaf cüzü olarak da nitelendirilebilecek TMSK 29 nr. eserin de nüzul tertibine değil Hz. Ebû Bekir döneminde tesis edilen tertibe uygun olduğu görülmektedir.

Eksik sayfaları, sonradan farklı kâtipler eliyle eklemeler yapıldığı bilinen San'a mushafının da diğer mushaflar gibi nüzul tertibine uymadığı tespit edilmiştir.

3.2. Mushafta Bazı Ayetlerin Tefsiri Yer Almaktadır

Ayetlerin anlaşılmasına katkı sağlama, hatırlatma niteliğinde mushaf sayfalarının kenarında yazıldığı bildirilen tefsir mahiyetindeki bilgiler açısından bakıldığında;

Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. mushaf, TMSK 2 nr. mushaf, TMSK 29 nr. mushaf ve San'a mushafında tefsir mahiyetinde hiçbir bilgiye yer verilmediği saptanmıştır.

3.3. Mushafta Önce Nesh Edilen Ayetler, Sonra Nesh Edenler; Önce Mekki, Sonra Medenî Ayetler Yazılmıştır

Nüzul tertibine uyumlu imla maddesi ile paralellik arz eden bu maddeyi dikkate alarak tamamladığımız incelemeye göre; Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr.

¹⁰ Zira hakkında bilgi için bk. Erkal, 1991, 3/411.

¹¹ Muhammed b. el-Hasen es-Saffâr el-Kummî, *Besairu'd-derecat*, yy. 1984.

mushaf, TMSK 2 nr. mushaf, TMSK 29 nr. mushaf ve San'a mushafının hem ayet hem sure sıralaması açısından Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemindeki tertibe uygun olarak yazıldığı, ayet ve sure düzeninde farklı bir uygulamaya yer verilmediği görülmüştür.

3.4. Mushaf Hem Muhkem Hem Müteşabih Ayetleri İhtiva Etmektedir

Kur'ân-ı Kerîm'de muhkem ve müteşabih ayetlerin mevcut olduğuna Âl-i İmrân suresinde işaret edilmektedir. Hz. Ali mushafında hem muhkem hem müteşabih ayetlerin yer aldığına dair bilgi, "mushafın ne muhkem ne müteşabih hiçbir eksik ayet içermediği" veya "muhkem/müteşabih ayetlerin yanlarına notlar düşüldüğü" şeklinde anlaşılma müsait görünmektedir. Bu noktadan bakıldığında Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. mushaf, TMSK 2 nr. mushaf, TMSK 29 nr. mushaf ve San'a mushafının kayıp/eksik varaklar dışında herhangi bir ayet fazla/noksanlığı, ayet kenarlarında herhangi bir not barındırmadığı ifade edilebilir.

3.5. Mushaf Hz. Peygamberin Harf Harf Okuduğu Şekilde İmla Edilmiştir

Hz. Peygamberin Kur'ân okurken harf harf, tane tane okuduğuna dair rivayete yukarıda işaret edilmişti. Ancak bunun yazıya aktarımının nasıl olacağı, nasıl anlaşılması gerektiği hususu müphemdir. Kur'ân kelimelerinin nasıl yazılması gerektiği, resp-i mushaf ilmi dâhilinde asırlardır üzerine özenle durulan mevzulardan birisidir. Bu sebeple bu maddenin, kelimelerin imlasiyle alakalı değil de ayet sonları, durak işaretleri gibi hususlarla ilgili olduğu daha makuldür. Buna göre;

Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. mushafta, ara ara ayet sonu işaretleri, tahmîs- ta'şîr¹² işaretleri bulunmaktadır. Ancak bunların mushafa sonradan eklendiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

TMSK 2 ve 29 nr. mushaflarda da sonradan dâhil edildiği anlaşılan tahmîs-ta'şîr işaretleri mevcuttur ki Hz. Ali'ye ait olamayacak kadar geç bir tarihte eklendiği tespit edilebilmektedir.

San'a mushafında ise çok az sayıdaki bazı yerlere ayet sonu işaretleri konulduğu görülebilmektedir.

3.6. Mushafta Ümmetin İçindeki Çirkinlik ve Rezilliklerden Bahsedilmektedir

Bu maddedeki ifadeye uygun olarak, İslâm ümmetinin çirkinlik ve rezilliklerinden bahseden ayet-i kerime bulunmadığını bilmekteyiz. Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. mushaf, TMSK 2 nr. mushaf, TMSK 29 nr. mushaf ve San'a mushafında bu maddeye destek niteliği taşıyabilecek nitelikte eksik/fazla ayet bulunmamakla birlikte ayet düzeni ve ayet içeriklerinde de farklılık söz konusu değildir.

3.7. Mushaf 70 Zira' Büyüklüğündedir

Bir zira'nın en az yarım metre olduğu bilgisinden hareketle 70 zira'nın yaklaşık 35 metrelik bir büyüklüğe karşılık geldiğini hesap etmek mümkündür. Bu büyüklükte bir mushafı tahayyül etmek dahi zor olmakla birlikte, 4 mushafın ebatları şu şekildedir:

Hz. Ali'ye nispet edilen TİEM 458 nr. mushaf 20*29, TMSK 2 nr. mushaf 19*27cm, TMSK 29 nr. mushaf, 12*18cm, San'a mushafı ise 34*36cm. Buna göre 4 mushaftan hiçbiri zikredilen ebada uyum sağlamamaktadır.

¹² Tahmîs; Kur'ân ayetlerinin beşerli gruplar halinde, ta'şîr: Kur'ân ayetlerinin onarlı gruplar halinde kısımlandırılmasını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bk. Maşalı, 2020, 245; Okumuş, 2010, 25; Uzun, 2021, 394.

Sonuç

Bu çalışmada, ortak noktaları Hz. Ali'ye nispet olan Topkapı Sarayı Müzesi Emanetler Hazinesi 2, Topkapı Sarayı Müzesi Emanetler Hazinesi 29, Türk ve İslam Eserleri Müzesi 458 envanter numaralarına kayıtlı mushaflar ile Yemen'in başkenti San'a'da bulunan mushafın Hz. Ali'ye ait olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Hem Şîî hem de Sünnî kaynaklarda Hz. Ali'nin yazdığı belirtilen mushafın nitelikleriyle alakalı verilen bilgiler bu incelemenin temelini oluşturmuştur. Bu özellikler; mushafın nüzul tertibine göre yazılması, ayetlerin tefsiri mahiyetinde bilgilerin yer alması, nasih-mensuh ayetlerin yerleşiminde öncelik sonralık gözetilmesi, Hz. Peygamberin kıraatine uygun şekilde harf harf imla edilmesi, ümmet içerisindeki rezilliklerden bahsedilmesi ve büyüklüğünün 70 zira' olması şeklindedir.

Bu özelliklerin en muteberi, mushafın nüzul tertibine muvafık yazıma sahip olmasıdır. Zira diğer özelliklerin hemen tamamı sadece Şîî kaynaklarda geçmekte iken bu bilgi Şîî kaynaklar yanında birçok Sünnî kaynaktan da mevcuttur. Aynı zamanda sahabe mushaflarına dair rivayetlerde yer verilen bilgilerle de uyumaktadır.

İncelemeye konu olan 4 mushafın mezkûr 7 nitelik ile mukayesesinden ortaya çıkan sonuç özet olarak şöyledir: Bu mushafların hiçbiri, zikredilen özelliklere uygun yazılmamıştır. Tamamı Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen derleme ve Hz. Osman zamanındaki istinsah faaliyetinde tesis edilen duruma uygunluk arz etmektedir. Bahsi geçen 7 özelliğin hem Sünnî hem Şîî kaynaklarda yer aldığı da dikkate alınarak, incelenen mushafların Hz. Ali'ye nispetinin doğru olmadığı sonucunu ifade etmenin önünde herhangi bir engel kalmamaktadır.

Bu niteliklerin dışındaki faktörleri tetkik ettiğimizde de bu mushafların Hz. Ali'ye ait olmadıkları ifade edilebilir. Zira mushafların Hz. Ali'ye nispet edilmesinin sebebi genelde ya mushafın cildinde veya herhangi bir sayfasında bulunan yazı, ya da o mushafı alakalı bir bilgi notudur. Ancak mushafların genel imlası ile mukayese edildiğinde, Hz. Ali tarafından yazıldığına dair ibarelerin diğer yazıdan farklı karakterde olduğu ve “كتبه علي بن ابي طالب” (TİEM 458/384a) gibi Arap dili grameri açısından hatalı kullanımlar içerdikleri göze çarpmaktadır ki bu da ibarelerin mushaflara sonradan dâhil edilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bir diğer husus ise bu mushaflar için tahmin edilen imla tarihidir. Burada “tespit edilen” değil “tahmin edilen” ifadesi kullanılmasındaki sebep erken dönem mushaflara tarih tayin etme meselesinin kesin, tartışılmaz kriterlere dayandığını söylemenin mümkün olmamasıdır. Çünkü bugün teknolojik imkânların gelişimiyle birlikte kullanılmaya başlanan karbon 14 testleri dahi yaklaşık bir tarih aralığı verebilmekte, hatta yanlış sonuçlara dahi ulaşabilmektedir. Bununla beraber paleografik ve ortografik¹³ inceleme vasıtasıyla yapılan tarihlendirme daha muteber görünmekle birlikte o da yaklaşık bir tarih değeri sunmaktadır.

Mushaflar için tahmin edilen tarihlere bakıldığında en erken tarihte imla edildiği düşünülen mushaf San'a mushafıdır; Hicri 1. asrın son kısmında yazıldığı düşünülmektedir. TİEM 458 nr. mushafın Hicri 2. asrın ikinci yarısı, TMSK E.H. 2 nr. mushafın 2. asır, TMSK E.H. 29 nr. mushafın ise 2./3. asırda imla edildiği tahmin edilmektedir. Buna göre Hz. Ali'nin Hicri 40 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde, en erken dönemde olduğu tahmin edilen San'a mushafının dahi ondan sonra yazıldığı ortaya çıkmaktadır.

¹³ Paleografi, bir dilin yazısındaki harflerin şekli vb. unsurlar, ortografi imla kurallarıyla ilgilenmektedir. bk. el-A'zamî, 2018, 183; Kütüköğlu, 2007, 153.

Çok yönlü inceleme, değerlendirmeler neticesinde bu mushafların hiçbirinin Hz. Ali'ye ait olmadığı katı bir dil ile ifade edilebilir. Bu ifadenin İslâm coğrafyalarında bulunup da üzerinde inceleme yapılmış sair mushafklar için de kullanılabilmesi mümkündür, zira benzer araştırmalar aynı sonuca işaret etmektedir.

Bu takdirde Hz. Ali'ye ait bir mushaf yok muydu veya var idiyse şu an nerede sorusu karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların bize bildirdiğine göre önde gelen birçok sahabe gibi vahiy kâtipleri arasında yer alan Hz. Ali'nin de şahsi bir mushafı olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Hz. Osman devrinde yapılan mushaf istinsahı sonrası verilen şahsi mushafkların imha edilmesi, yakılması emrinin akabinde Hz. Ali de mushafını yakmış olmalıdır. Zira kaynaklarda Hz. Ali'nin bu hususta halife Hz. Osman'ı desteklediğine dair rivayete yer verilmektedir. Hülâsa bugün, Hz. Ali'nin imla ettiği mushafın herhangi bir İslâm beldesinde mevcut olma ihtimalinden söz edebilmek mümkün görünmemektedir.

Kaynaklar/References

- Altıkulaç, Tayyar. "Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darülfünun İlahiyat]*. Sayı: 21, (2012), 5-26.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Ali'ye Nisbet Edilen Mushaf-ı Şerif (San'a nüshası)*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushaf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri Nüshası)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007.
- Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a İzafe Edilen Mushaf-ı Şerif Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2007.
- Altıkulaç, Tayyar. *Hz. Osman'a Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (Kahire el-Meşhedü'l- Hüseyini Nüshası)*, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2009.
- Altıkulaç, Tayyar. *Mushaf-ı Şerif (Bibliothèque Nationale, Paris)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011.
- Altıkulaç, Tayyar. *Mushaf-ı Şerif (Tübingen nüshası)*. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2011.
- Aritan, Ahmet Saim, "Çiltçilik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7/551-557. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa. *Kur'an Tarihi*. çev. Ömer Türker, Fatih Serenli, İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2018.
- Bozkurt, Nebi, "Şemse", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 38/518. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Cankurt, Fatih. *Hz. Ali Mushafı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Dâni, Ebu Amr Osman b. Said. *el-Muhkem fi nakt'il-mesâhif*. tahk. İzzet Hasan, Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1997.
- Déroche, François. "Manuscripts of the Qur'ân", *Encyclopedia of the Qur'ân*. ed. Jane Dammen McAuliffe. C. 3, Boston: 2003, 254-274.
- Déroche, François. *Qurans of the Umayyads*, Boston: Brill, t.y.
- Déroche, François. *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centuries A.D., The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*. London: Oxford University Press, 1992.
- Doğanay, Aziz. "Tezyînât", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 41/79-83. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebu Şâme, Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz*. nşr. Tayyar Altıkulaç. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1986.

- Ebul Kasım el-Hûî. *el-Beyan fî tefsîri'l-Kur'ân*. b.y.: Matbaatü'l-Âdâb, 2017.
- Erkal, Mehmet. "Arşın", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fığlalı, Ethem Ruhi – Kandemir, M. Yaşar. "Ali", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/371-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. Beyrut: ts.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Tarih-i Kur'ân*. haz. Melikşah Sezen, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Jeffery, Arthur- Mendelsohn, I. "The Orthography of the Samarqand Qur'ân Codex", *Journal of the American Oriental Society*, 62/3 (Sep., 1942), 175-195.
- Karatay, Fehmi Ethem. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, Kur'an, Kur'an İlimleri, Tefsirler*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1962.
- Kütüköğlü, Mübahat. "Paleografya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 34/153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2007,
- Maşalı, Mehmet Emin. "Mushaf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Muhammed b. el-Hasen es-Saffâr el-Kummî. *Besairu'd-derecat*. yy. 1984.
- Müneccid, Selâhaddin. *Dirasat fî tarihi'l-hattî'l-Arabi münzû bidayetihi ila nihaye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1972.
- Okumuş, Mesut. "Kur'ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (Haziran 2010), 5-37.
- Öztürk, Mustafa. "Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/2 (2006), 15-38.
- Seyyid Ali eş-Şehristânî. *Mushafu emiri'l-mümininin beyne'l-münzel ve'l-müfesser*. b.y.: Daru'l-Berrâk, ty.
- Seyyid Cafer Murtaza. *Hakaik-u'l-hemme havle'l-Kur'an-il-herim*. b.y.: Daru's-Safve, t.y.
- Suyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Şahin, Seracettin v.d. 1400. *Yılında Kur'an-ı Kerim: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kur'an-ı Kerim Koleksiyonu*. İstanbul: Antik A.Ş Yayınları, 2010.
- Şen, Ziya. "Hz. Ali'nin Kur'ân'a Yaptığı Hizmetler", *Hazret-i Ali -Sempozyum Bildirileri-*, 24-25 Ekim 2007. (2009), 519-532.
- Şen, Ziya. *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Şen, Ziya. *Şîa'nın Kıraatlere ve Kur'ân Tarihine Bakışı*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Şeyhu'l-Müfid Muhammed b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mesail'us-serviye*.
- Uzun, Yakup. "Mushafların Gelişim Süreci". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan 2021), 383-425. <https://doi.org/10.31121/tader.856889>
- Yılmaz, Abdülkadir. *Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, Nesih, Ta'lik, Rik'a)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşabih", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 32/204. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zencânî, Ebü Abdullah. *Tarihü'l-Kur'ân* Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 3. Basım, 1969.
- Zerkânî, Muhammed Abdü'l-Azîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: ts.
- Zerkeşî Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: 1972.